

**М. І. Зоряна,
Н. І. Богданець-Білоskalенко**

ЛІТЕРАТУРНЕ ЧИТАННЯ

Підручник для 4 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Умовні позначення:

— визначте в тексті важливе,
цінне;

— попрацюйте в парах;

— поміркуйте над твором, який
будете читати;

— попрацюйте в групах;

— відшукайте незвичні слова
та вислови;

— виберіть завдання;

— ознайомтеся з інформацією.

ГІМН

Музика *М. Вербицького*
Слова *П. Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, уміхнеться доля.
Запануем і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ДОРОГІ ДРУЗІ!

У підручнику «Літературне читання» ви продовжите вивчення загадково прекрасної і славної давнини України.

У виданні ви прочитаєте рубрику «Ними пишається Україна», до якої ввійшли твори корифеїв української літератури Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Ви більше дізнаєтеся про їхні дитячі роки, коли вони написали свої перші поетичні твори, чим вони захоплювалися.

Читаючи підручник, ви потрапите у світ пригод і романтики, а ознайомлення з гумористичними творами навчить вас проводити паралелі із сучасним життям. Твори про ваших ровесників допоможуть усвідомити найважливіші цінності моралі й етики, що роблять людину душевно багатогою та щедрою на добро, порядність і чесність.

Імена деяких письменників у цьому підручнику вам уже відомі. Це Леонід Глібов, Ліна Костенко, Грицько Бойко. Однак ви ознайомитеся й з новими іменами. Це Олександр Довженко, Дмитро Павличко, Василь Симоненко, Віктор Гюго. Прочитайте цікаві твори сучасних письменників Неди Нежданої та Олександра Дерманського.

Читаючи художні твори, дуже важливо, щоб ви вміли уявляти зображені події та їх учасників, проникати в духовний світ персонажів.

Творча робота з художніми творами відкриє перед вами багатогранну красу поетичного слова, силу рідної мови, збагатить словниковий запас.

Поміркуйте над запитаннями наприкінці творів і розділів. Вони допоможуть вам добре зрозуміти художні тексти, а рубрикації спонукатимуть до роздумів і дискусій.

Любіть книжки, читайте вдумливо, адже з них ви дізнаєтеся багато нового, цікавого й потрібного в житті. Підручник — незмінний помічник, який дасть змогу пізнати дивовижний світ, допоможе знайти відповіді на ваші численні запитання.

Автори

БАТЬКІВЩИНО МОЯ

Батьківщино моя,
Зореносна моя,
Бачу, правда твоя
Над віками сія.

Чую, слава твоя,
Наче сонячний дзвін,
Крізь сторіччя луна
У серцях поколінь.

Бери очі й мої,
Щоб видніше було.
Бери слово й моє,
Щоб ясніше було.

Бери кроки й мої,
Коли йдеш уперед.
Бери мрію й мою,
Коли мрієш про злет.

Михайло Івасюк

ХЛІБОМ І ЧОРНОБРИВЦЯМИ ПАХНЕ РІДНА ЗЕМЛЯ

Над чорнобривцями в саду
Останнє яблуко висить.
Останній лист упав
На чорнобривці вчора.

Микола Вінграновський

Яка красива наша Україна: величаві гори, оксамитові ліси, безмежні степи, безкрає море, лани, засіяні пшеницею й розкішними соняхами! Про неї говорять: солов'їна, писанкова, барвінкова, завітчана пшеницею, мальвами й чорнобривцями! Ви з дитинства чули слова: *калинонька, верба, чорнобривці, вишневий садок, соловейко, сопілка*. Вони для нас, українців, є дуже важливими. Калина — це символ України. У народі говорять: *без верби і калини немає України*. Однак, де б по світу не розкидало життя українців, завжди біля їхньої хати бриніли чорнобривці з приємним до щему запахом рідної домівки й рідної землі.

У цьому розділі йтиметься про одвічні цінності, важливі для кожного українця. Тому й називається він «Хлібом і чорнобривцями пахне рідна земля».

ХЛІБ І КВІТИ В РІЗНИХ ТВОРАХ СПЛЕЛИСЬ

Хліб — це життя, квіти — краса й натхнення. Їм присвячено багато прислів'їв, загадок, легенд і казок, пісень, віршів, оповідань і картин.

Чи були ви в полі, коли колоситься пшениця? Чи бачили її безкрає море, дихали повітрям, напоєним запахом колосся? Така краса не може не приваблювати будь-яку людину, тим більше поетів і письменників, які передають її за допомогою художнього слова. Воно у творі — красиве, сильне, виграє, як самоцвіти на сонці, різними відтінками. За допомогою слова автори твору передають почуття й так описують картини природи, життя, що ми їх уявляємо й відчуваємо. Як це їм вдається? Допомагають художні засоби: слова-ознаки, які підкреслюють в описаному особливі якості (*золотий коровай*), слова в переносному значенні чи порівняння (*усміхається, як маля, вся земля*).

Прочитайте твір української письменниці *Зірки Мензатюк*. Про що в ньому йдеться? Як авторка за допомогою слова описує почуття?

ЧОРНОБРИВЕЦЬ

— Паничику чорнобривчику, чом не виростаєш?

— Я росту, росту: листя — у висоту, корінь — углибину, у чорну землю, у холодну воду, що рідним голосом говорить.

— Паничику чорнобривчику, а вже літо рум'яне!

— Ще почекаю, не зацвітаю: ще тому літові немає краю!

— Паничику чорнобривчику, а вже літо медове!

— Ще я розкущуся, розгуляюсь, піду квітником, як козак навприсядки, зеленим чубом розмаю!

— Паничику чорнобривчику, а вже літо серпневе! Пшеницю жне, снопи кладе, палке, жарке, від сонця аж руде!

— Та ось мій цвіт на обжинковий віночок. Цвіт смаглявий, карокий; скільки в небі зірок, стільки в мене квіток!

— Паничику чорнобривчику! Пізня осінь морозом пахне!

— Виший мене на сорочці чорнобривими нитками: темними, як ніч, червоними, як літо. Буду тобі коло серця процвітати.

1. Якими словами описує письменниця літо? Які в цей час чорнобривці?
2. Прочитайте, який цвіт у чорнобривців, які це нитки — чорнобриві.

- Визначте, між ким відбувається розмова. Розподіліть ролі. Прочитайте діалог.
- Вивчіть слова. Розіграйте діалог із пам'яті.

- Розгляньте на малюнку віночок. Поясніть, чому він називається *обжинковим*.
- Викладіть у зошитах такий віночок (*виберіть і виріжте з намальованих квітів, колосків*).

Прочитайте твір *Василя Скуратівського*, де розповідається про звичай українського народу справляти обжинки. Українські звичаї і тепер не втрачають своєї чарівності та краси. Вони сповнені глибокого змісту, поезії й символики.

ЯК У СЕРПНІ ДБАЄМ, ТАК ЗИМОЮ МАЄМ

(Уривок)

Коли починалися жнива, жінки одягалися по-святковому й усім сімейством вирушали в поле.

Якщо в когось із господарів був великий лан і він не встигав учасно зібрати врожай, то скликав толоку. Це дуже давня форма колективної взаємодопомоги. На неї запрошували переважно сусідів і родичів. Учасникам таких гуртів не платили, а лише їх харчували. За допомогою толок наш народ зумів вижити в тяжкі часи ворожих набігів, які спустошували землю.

Учасників жнивварської толоки називали в народі «женчиками». Першою починала зажинок найстарша жінка, яка

жала перший сніп. Якщо в родині була дівчина на виданні, то із зерен першого снопа мали спекти весільний коровай. Після цього жінка зверталася до присутніх:

Ой жніте, женчики, обжинайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся.

Господар відповідав:

Швидше жніть до оборіжка* —
Там пирогів повна діжка!

Найстарша жниця заводила зажинкову пісню, і її підтримували:

Живо, женчики, живо
Дожинайте ниву,

Будемо плести віночки
З золотої пшенички...

Нарешті нива зібрана. Женчики з піснями й вінками йшли до господаря:

Відчиняй, пане, ворота,
Бо йде твоя робота.
Несем тобі вінки

Із золотої нивки —
Житнії, пшеничні,
Щоб були величнії.

Прочитайте опис картини «Жниця» українського художника Миколи Пимоненка.

Золотисте пшеничне поле. Безхмарне блакитне небо. Красива жінка із жмутом нажатой пшениці й серпом у руках усміхається до нас. Від цього образу віє доброзичливим теплом. Жниця випрямилася, щоб перепочити від нелегкої роботи. Чому ж вона всміхається? Чи можемо ми зрозуміти цю таємницю?

М. Пимоненко.
Жниця. 1889 р.

- Що вам хочеться доповнити до цього опису? Які запитання у вас виникли?

* *Оборіг* — будівля на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя; тут: снопів жита, пшениці.

«Яка українська пісня? Невже така пісня може когось не хвилювати?.. Як написано просто й разом з тим геніально! А які мелодії! Хто ще у світі може так творити?..» (Микола Вінграновський).

Прочитайте вірш українського поета Миколи Сингаївського. Які почуття передані в ньому?

ЧОРНОБРИВЦІ

Чорнобrivців насіяла мати
у моїм світанковім краю.
Та й навчила веснянки співати
про квітучу надію свою.

Як на ті чорнобrivці погляну,
бачу матір стареньку,
бачу руки твої, моя мамо,
твою ласку я чую, рідненька.

Я розлуки і зустрічі знаю,
бачив я у чужій стороні
чорнобrivці із рідного краю,
що насіяла ти навесні.

Як на ті чорнобrivці погляну,
бачу матір стареньку,
бачу руки твої, моя мамо,
твою ласку я чую, рідненька.

Прилітають до нашого поля
із далеких країв журавлі.
Розцвітають і квіти, і доля
на моїй українській землі.

Як на ті чорнобrivці погляну,
бачу матір стареньку,
бачу руки твої, моя мамо,
твою ласку я чую, рідненька.

1. Прочитайте рядки пісні, у яких поет говорить про матір. Які почуття виникли у вас? У яких словах по-особливому звучить тепло й ласка?
2. Чим особлива побудова твору? Яка строфа повторюється? Поясніть, чому саме ці слова повторюються.

- Прочитайте текст пісні. Передайте голосом ніжність і мелодійність звучання.
- Прочитайте її один одному з пам'яті.

Микола Сингаївський (1936–2013) народився в родині хліборобів, на Поліссі, що на Житомирщині. Музику на слова пісні створив український композитор Володимир Верменич.

Прочитайте виразно вірші українського поета *Дитра Павличка*.

ПІСНЯ ПРО ПШЕНИЦЮ

Сонце гріє, вітер віє, а вода тече.
Наша мати пшениченька
 золоту сорочку тче.
А в тій золотій сорочечці, як маля,
Буде красуватися, буде усміхатися
 вся земля.

Сонце гріє, вітер віє, а вода тече.
Наша мати пшениченька золотий коровай пече.
А золотий коровай на столі засія —
Буде веселитися і благословитися вся земля.

1. Якими словами автор описує, що пшениця дозріває? Прочитайте їх. Що, на вашу думку, підказало автору такий образ?
2. З ким порівнює поет землю, яка колоситься золотою пшеницею? Які почуття передано в цих рядках?
3. У якому значенні вжито у вірші слово *золотий*?
4. Назвіть слова, якими поет створює сонячний, радісний настрій у вірші.
5. Доведіть, що автор наділяє пшеницю діями людини.

- Розкажіть, яким подіям присвячується випікання короваю.
- Прочитайте виразно вірш.
- Відгадайте загадку.

Круглий, мов сонечко, щедрий, мов літечко.
На блюді красується, їжте мене, люди.

- Який малюнок ви намалювали б за змістом вірша? Намалюйте в робочому зошиті.
- Яким ви уявляєте святковий коровай? Розкажіть.
- Складіть сценарій свята короваю й запропонуйте провести його вдома.

Чумацький Шлях — величезне скупчення зірок, яке ми бачимо неозброєним оком. **Чумак** — в Україні в XV–XIX ст. візник, який перевозив на волах хліб, сіль і рибу.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Давно, коли не було ще на небі Чумацького Шляху,
Коли на Вкраїні не знали, звідки привезли
солі до хліба святого, до цибулі і, ясно ж, на саламаху*,

В одному селі знайшовся парубок добрий.
«Поїду, — сказав, — поїду по сіль за десятий обрій!

Поїду в долину білу, де висухло море,
Солі привезу людям, щоб зменшити їхнє горе!»

Збирались діди та й мовляли хлопцеві молодому:
«Не їдь же туди! Ніхто ще звідтіля не вернувся додому.
Там ти осліпнеш од блиску білого поля!»

Одначе поїхав хлопець, тверда була в нього воля.
По дорозі він бачив, як люди косили пшеничні лани
й сіножаті,
І ставав же він їм на підмогу, але не лишався
на їхньому святі.

* *Саламаха* — страва, приготовлена з товченого часнику із сіллю та хлібом, а також квасолі.

«Не моє це діло, — він мислив, — обжинки чужі
святкувати,
Коли десь там чекають солі рідні люди і рідна мати!»

А за десятим обрієм відкрилася біла долина.
Впав на землю чумак од радості, до солі припав очима.

Наморений — заснув до світанку, і після важкої ночі
Сонце хотів привітати, але сіль йому виїла очі.

Сонця не видно, та чути — ключ журавлиний курличе,
Додому дорогу показує, чумака в небеса він кличе.

І поїхав чумак по небу білою своєю гарбою*,
За журавлями поїхав, сіль розкидав за собою.

Не знаємо, як зустрічали його на українських полях,
Та з того часу біліє на небі Чумацький Шлях.

Під ним літаки пролітають, мрії проходять по ньому,
Сіль космонавти збирають, вертаючись до рідного дому.

1. Відшукайте рядки, у яких описаний характер і дії хлопця.
2. Якими словами поет підкреслив, що хлопець поїхав по сіль дуже далеко?
3. Що у творі може бути правдою, а що — вигадкою?
4. Розкажіть, як автор вірша пояснив появу на небі Чумацького Шляху. Якого він кольору? Відшукайте його разом із вашою родиною в зоряну ніч.

Давайте пригадаємо, яке слово вживається зі словом *хліб*. Сіль, правда? Адже недарма кажуть: *зустрічати хлібом-сіллю, піднести гостям хліб і сіль, подякувати за хліб, за сіль*. І завжди ці два слова в парі.

Але між хлібом і сіллю існує значно глибший зв'язок, тільки люди вже давно про нього забули. З давніх-давен люди, приручивши тварин, розводили худобу, їли м'ясо та пили молоко. Сіль їм була не дуже потрібна, бо в м'ясі вона є, а до молока її

* *Гарба* — високий віз.

зовсім не треба. Та ось люди осіли на одному місці, починали сіяти хліб, розводити городину. Рослинна їжа була прісною, несмачною: з'являється сіль — приправа до їжі.

Хліб — усьому голова. Хліб... Таке м'яке, пахуче, тепле слово, а ще й яке таємниче! Є воно лише в слов'янських мовах.

Як давно печуть хліб? 7 тисяч років тому люди вже пекли в попелі коржі з розтовченого в ступі зерна. У Стародавніх Єгипті, Греції та Римі вже користувалися дріжджами, які робили хліб пухким і м'яким. У Римі, наприклад, було 300 пекарень, де випікали хліб для багатих і для бідних. У середні віки цим займалися монастирі, а пізніше спеціальні організації пекарів — цехи. З того часу змінювалася лише техніка випікання хліба (*За Аллою Коваль*).

Прочитайте оповідання *Юрія Ярмаша*. У якому реченні передана основна думка оповідання?

ВІД ЧОГО ХЛІБ РОСТЕ

Біля села — поле. Широке-широке, оком не окинеш.

Дивилися дітлахи вранці, як люди орють його.

Дивились опівдні — як засівають добірним зерном.

А ввечері, коли з поля додому йшли натомлені люди, спитали в них:

— Навіщо від зорі до зорі працювати? Адже на землі й травичка зелена й квіти гарні самі ростуть.

Люди всміхнулись і так відповіли дітям:

— Тому ми весь день у полі робили, бо одну мудрість знаємо: *Не земля родить хліб, а руки.*

ПРО ЩО ВИ ДІЗНАЛИСЯ В ЦЬОМУ РОЗДІЛІ

1. Поясніть назву розділу.
2. Назвіть автора пісні «Чорнобривці».
3. Які це нитки — чорнобриві? Хто їх так назвав? У якому творі ви читали про вишивку такими нитками? Назвіть.
4. У яких творах описані пшеничні лани рідної землі, пшениця? Яка основна думка цих творів?
5. Від чого росте хліб? В якому оповіданні про це сказано?
6. Розкажіть, що ви дізналися про хліб. З яких творів? Прочитайте їх.
7. З якого твору ви дізналися про хліб-сіль?
8. Які вірші, уміщені в розділі, ви можете прочитати з пам'яті? Прочитайте їх.
9. Розгляньте малюнки. Визначте, до яких творів вони підходять. Прочитайте уривки, де автори змалювали, як пахне хлібом і чорнобривцями рідна земля.

Немає мудріших, ніж народ, учителів,
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

Максим Рильський

Усна народна творчість (або фольклор) — це твори, складені народом. Колись давно люди не вміли писати, тому народний твір передавали з покоління в покоління, з уст в уста, кожний раз удосконалюючи. Фольклор супроводжував працю людей, у ньому відображено звичаї, традиції й обряди українського народу. Так виникли пісні, прислів'я, приказки, лічилки, казки, притчі й легенди. Вони належать до *малих жанрів фольклору*. Це невеликі за обсягом, стислі й лаконічні твори.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Пригадайте, що називається *прислів'ям* і *приказкою*. Яка між ними різниця?

Прислів'я — короткі влучні вислови, що містять римовані слова. Вони складаються з двох частин і мають повчальний характер: Наприклад: «Гнатися за двома зайцями — жодного не піймати».

Приказка — це частина прислів'я. Вона лише констатує факт: «Гнатися за двома зайцями».

Прочитайте подані прислів'я та приказки. Як ви їх розумієте?

Хто полю годить, тому жито родить.
 Що посієш, те й пожнеш.
 Рідний край — земний рай.
 Яблуко від яблуні недалеко відкотиться.
 На сонці тепло, а біля матері добре.
 Від теплого слова і лід розмерзає.
 Краще мовчати, ніж брехати.
 Слово — не горобець, вилетить — не піймаєш.
 Пташка красна своїм пір'ям, а людина — знанням.
 Книжка вчить, як на світі жить.
 Хто більше читає, той більше знає.
 Ніколи не кажи: «Не вмію», а говори: «Навчуся».
 Мала бджола, а й та працює.

Знайдіть й вивчіть чотири прислів'я чи приказки про дружбу й добро. Запишіть їх у робочі зошити.

ЗАГАДКИ

Пригадайте, що таке загадка.

Загадка — це невеликий твір, що має прихований зміст. Бувають загадки віршовані, або як одне речення: «Сидить у куточку і тче на сорочку», «Куций Степан по хаті скакав».

Про все, що нас оточує, народ склав загадки: про явища природи, людину, рослинний і тваринний світ, предмети побуту, знаряддя праці.... Так вони й згруповані в збірках, щоб їх легше було відшукати й відгадати.

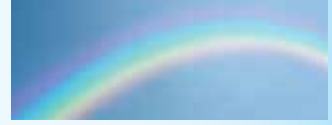

- Прочитайте та відгадайте загадки. Визначте, про що вони. Які з них вам найбільше сподобалися?

Рукавом махнув — дерево зігнув.
 Без ніг біжить, без крил летить.
 Прийшов хтось та взяв щось,
 пішов би за ним, та не знаю за ким.
 Різнобарвне коромисло
 через річку повисло.
 Червоний клубок по голубій хустині
 качається, людям усміхається.

Вивчіть кілька загадок напам'ять. Наприклад, ті, відгадки яких зображені на малюнках.

ЛІЧИЛКИ

Які ви знаєте лічилки? Коли ви їх використовуєте?

Бігли коні під мостами
 З золотими копитами.
 Треба стати погадати,
 Що тим коням їсти дати.

Я жмурюсь, заплющив очі.
 Всі ховайтесь, хто де хоче!
 Вмить розбіглась дівтора.
 Йти шукать мені пора.
 Більш не буду я чекать:
 Один, два, три — іду шукать!

Лічилки, жмурилки є як народні, так і авторські. Прочитайте жмурилку української поетеси *Лідії Повх*.

Раз і два — кропива.
 Три й чотири — по квартирі.
 П'ять і шість — їде гість.
 Сім і вісім — чорним лісом.

Дев'ять, десять... Більше ста —
 він везе тобі листа.
 Там — державна таємниця,
 і тобі тепер жмуриться.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ

Багатьма скарбами обдарована Україна. Її прославили на весь світ золоті лани пшениці, родючі чорноземи, надзвичайно працьовиті люди й невимовно красиві народні пісні.

Народна пісня — невеликий усний віршований твір, призначений для співу.

Рідна пісня — це душа українського народу, його життя та історія. Задушевна, милозвучна, проста, вона полонить серця слухачів не тільки на нашій Батьківщині, а й далеко за її межами.

Скільки пісень складено українцями? Достеменно на це запитання не відповість ніхто. Записано майже 300 тисяч. А скільки їх залишилося невідомими для збирачів і фольклористів! На думку дослідників, загальна кількість українських народних пісень — від мільйона до двох.

Народні пісні виникали як результат колективної творчості. Складені обдарованими людьми, поширюючись, пісні доповнювалися, змінювалися й удосконалювалися численними виконавцями. Вони ставали змістовнішими, поетичнішими, мелодійнішими. Ім'я ж першого автора забувалося. У різних місцевостях одну й ту ж пісню переробляли, а тому виникали її варіанти. Майже кожна пісня має кілька варіантів. Отже, народні пісні склалися колективно: їх автор — народ.

За своїм змістом народні пісні дуже різноманітні. Ми ознайомимося лише з колядками та щедрівками, колисковими піснями й веснянками.

Навесні хороводи водили в гаях, на лісових галявинах... Веснянки називають ще *гаївками*. На одній території України поширена назва *веснянки*, а на іншій — *гаївки*. Ще їх називають: *гагілками*, *маївками*, *ягілками*, *рогульками*.

1. Який твір називається *народною піснею*? Назвіть відомі вам народні пісні.
2. Розкажіть, як створювалися народні пісні.
3. Чи співають у вашій родині народні пісні?

- Вивчіть напам'ять українську народну пісню (*на вибір*).

Колядки та щедрівки

Колядки та щедрівки є важливою частиною різдвяного обряду та зустрічі Нового року. Колядки виконуються напередодні Різдва й на Різдво, а щедрівки — на Новий рік. Вони призначені господарю й господині, усій родині, хлопцям, дівчатам, удовам, бабусям. У них діти висловлюють побажання здоров'я та статків господарям, величають їх: «Ясен місяць — пан господар, Красне сонце — господиня, дрібні зірки — його дітки».

Багато колядок і щедрівок мають жартівливий характер: малі колядники й щедрувальники просять обдарувати їх щонайкращими, на їхній погляд, дарами: «... Дайте вареник, гурдочку кашки, кільце ковбаски».

КОЛЯДИН-ДИН, Я, БАБУСЮ, ОДИН

Колядин-дин я, бабусю, один.
Винесіть мені пиріжечок
Та положіть у мішечок,
З руками, з ногами,
Щоб бігав за нами.

БІГЛА МАРУСЯ ПО ЛЬОДУ...

Бігла Маруся по льоду,
Загубила коляду.
Ти, Оленко, не гуляй
Та коляду пошукай.
Будьте здорові, з Різдвом!

ЗАСІВАЛКА

Щедрий рано, хато-світлице,
сійся, родися, житечко-пшениця!
Сіємо від вашого порога,
Щоб щоднини всім була радісна дорога.
Сіємо від вашого віконця,
щоб світило завжди ясне сонце,

Сіємо по всій оселі,
щоб щасливі були й веселі...
Сієм, сієм, посіваєм,
з Новим роком всіх вітаєм!

1. Коли виконують колядки, а коли — щедрівки? Чи співають їх у вашій родині?
2. Як у колядках і щедрівках звеличують людину, які побажання висловлюють господарю та його родині?
3. Прочитайте та визначте, кому кожна з колядок чи щедрівок адресована. Обґрунтуйте відповідь посиланням на текст.
4. Прослухайте музичні твори Кирила Стеценка «Колядки» та Миколи Леонтовича «Щедрик».

- Розгляньте репродукції картин українських художників Михайла Біласа та Івана Грищука.
- Кого зображено на них? Як ви думаєте, звідки ці колядники? Чому ви так вирішили?
- Які персонажі беруть участь у цьому дійстві? Чи доводилося вам колядувати? Яка мета колядування?

М. Білас. Вертеп. 1980 р.

І. Грищук. Вертеп. 1993 р.

Прочитайте народні прикмети.

- Якщо ніч проти Нового року тиха й ясна, буде багатий рік не тільки для людей, а й для худоби.
- Сніг випаде в цей день — щасливий рік буде.
- Який перший день у Новому році, таким буде й рік.

Веснянки

З давніх-давен у слов'янських народів першим річним святом уважалася весна. Пробудження природи від зимової сплячки захоплювало людей, і вони виражали свою радість танцями та піснями, бажаючи передати свій настрій природі. На вигонах гуртами збиралася молодь, співала, танцювала й жартувала. З усіх кутків села линув, ніби перегукуючись, чарівний мотив весняної пісні.

Веснянки — поетичні твори, що славили прихід весни й супроводжувалися іграми й обрядовим дійством. Веснянки співали від ранньої весни й до Зелених свят. Їм приписувалася магічна сила.

У деяких місцевостях України, залежно від географічної зони, співати веснянки починали тоді, коли вперше кувала зозуля, в інших — коли прилітала вівсянка й виспівувала пісеньку.

Як тільки довколишні пагорби звільнялися від снігу, молодь, зібравшись у гурти, заспівувала:

— Весняночко-паняночко,	На колючку пряла.
Де ти зимувала?	Пряла на колючку
— Зимувала у садочку,	Горобцю на сорочку.

Іван Сколоздра.
Веснянки. 1986 р.

Весну, за уявленням наших предків, приносили на крилах птахи. Тому на початку березня матері й бабусі випікали обрядове печиво у формі пташок. Таке обрядове печиво називали «жайворонками» або «голубами». Діти, співаючи, носили їх по селу, провіщаючи й закликаючи весну: «Весна, весна красна, прийди, весно, з радістю, з великою милістю!»

Якщо хтось уперше бачив ластівку, то тут же брав грудочку землі й жбурляв їй услід, приказуючи: «На тобі, ластівко, на гніздо, а людям на добро!»

Найчастіше у веснянках звертаються до весни, закликають весну, щоб вона швидше приходила:

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,

Зиму проваджати!
Зимочка в возочку,
Літечко в човночку!

У веснянках оспівується пробудження природи, висловлюються надії на щедрий урожай. Значна частина у весняному циклі належить хліборобській тематиці. Календарно-обрядові сценки відображали всі, характерні для весни, форми діяльності хліборобів.

1. Які пісні називаються *веснянками*?
2. Коли починали співати веснянки?
3. Навіщо випікали обрядове печиво у формі пташок?
4. Визначте, які з поданих пісень співали в перший день весни, а які — в останній день тижня.
5. Які ви ще знаєте веснянки?
6. Прослухайте українські веснянки в обробці Миколи Лисенка.
7. Розгляньте репродукцію картини І. Сколоздри «Веснянки». Що на ній зображено?

Знайдіть й вивчіть одну веснянку напам'ять.

Колискові пісні

Найперші уявлення про світ дитина одержує з **колискових пісень**. Головне їх призначення — приспати дитину.

Усю любов, ніжність, бажання бачити своє дитя щасливим, розумним, здоровим й гарним матір уміщує в невибагливі рядки й простеньку мелодію, організовану ритмом гойдання колиски. Монотонний тихесенький наспів і пестливі лагідні слова мають заспокоїти й приспати дитину.

Кожна мати до відомих колискових пісень додає щось своє. Існують різні пісні: колискові для дівчаток, для хлопчиків.

КОТИКУ СІРЕНЬКИЙ

Котику сіренький,
Котику біленький,
Котку волохатий,
Не ходи по хаті,
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти.

Дитя буде спати,
Котик — воркотати.
Ой на kota воркота,
На дитину дрімота.
А-а-а-а! А-а-а-а!

1. Які пісні називаються *колисковими*? Яке їх призначення?
2. Які колискові пісні ви пам'ятаєте з дитинства?
3. Прослухайте музичні твори Миколи Лисенка «Коліскова пісня» та Якова Степового «Коліскова». Що між ними спільного, а чим відрізняються?

КАЗКИ

Пригадайте, які казки ви вивчали в попередніх класах.

Багата фантазія українського народу створила безліч казок, у яких живуть споконвічні мрії про перемогу добра над злом, чесності й розуму над підступністю та нерозсудливістю. Тому й не втрачають вони своєї привабливості. Це казки про тварин, чарівні та соціально-побутові. Вони мають героїв і по-своєму відображають дійсність.

У *соціально-побутових казках* події відбуваються в побуті (у повсякденному житті). Вигадані герої та пригоди, у які вони потрапляють, сприймаються як реальні. Це найважливіша ознака цих казок. Одні з героїв відзначаються розумом, кмітливістю, хитрістю, а інші — навпаки. У таких казках багато гумору й вигадки. Якщо вилучити з казки вигадку, вона стане оповіданням.

Розгляньте малюнки. Назвіть, з яких казок ці герої.

Прочитайте казку. Скільки разів у тексті про казки трапляються слова *золота, золоті*? Пригадайте вислови, де слово *золотий* уживається в переносному значенні, наприклад *золотий хліб*.

ЗОЛОТА ПШЕНИЦЯ

Жили собі чоловік і жінка. Мали вони стільки дітей, що їй забували, котрого як звати. Чоловік дрова рубав у лісі й тим заробляв на хліб.

Одного разу він ішов ранком на роботу й почув крик. З болота хтось кричав і просив допомоги. Бідний чоловік мав добре серце й пішов на поміч. Дивиться — у болоті застряла золота карета, а на ній сидить золотоволоса дівчинка. Вона попросила витягти карету. Чоловік поміг. Дівчинка подякувала йому й сказала:

— Як сонце буде заходити, я привезу вам додому мішок золота.

Попрощався бідний чоловік і пішов у ліс. Працював за двох. Співав, танцював із радощів і все поглядав на сонце. Ще ніколи йому день не був таким довгим, як сьогодні.

Ледве дочекався до обіду. Кинув сокиру й поспішив додому. Коли вже близько був до хати, то почав гукати дітей, щоб бігли йому назустріч. Жінка теж вийшла з хати й сердито каже чоловікові:

— Чому тебе треба зустрічати, коли ти йдеш додому з порожніми руками?

— Не з порожніми руками, а з великою радістю, бо щастя несуч додому, — відповів чоловік.

Тоді попросив, щоб усі сіли навколо нього. І почав розповідати, що вранці, коли йшов на роботу, то поміг дівчинці, у якої карета застрягла в болоті. Дівчинка пообіцяла привезти мішок золота, як сонце буде заходити. Усі дуже зраділи цій звістці.

— Спочатку побудую великий будинок, — каже чоловік. — У ньому буде дуже гарна веранда, а на підвіконнях цвістимуть різні квіти цілий рік. Біля хати розведу сад. А в саду розміщу пасіку з бджолами, що приносять лікарський мед. Недалеко в долині буде ставок із рибою. Жінка й дочки ходитимуть у пишному вбранні, а синів віддам до школи, до вищої науки. Кожен буде займатися улюбленою роботою...

Усі уважно слухали, аж роти порозкривали. Як сонце уже мало заходити, батько закінчив. Першою отямилася жінка й сказала, що краще б чоловік додому карету приніс, то знала б, що їхня, а так шукай вітру в полі. І золота немає, і півдня згаяли.

Але в цей час коло їхньої хатини зупинилася карета. З неї виглянула золотоволоса дівчинка й сказала, щоб чоловік швидко йшов забирати мішок золота. Діти почали підстрибувати, а чоловік із радощів стояв на місці, як стовп. Схаменувся лише тоді, коли жінка штовхнула його під бік.

Чоловік ледве зняв із карети великий зав'язаний мішок. А карета в ту ж мить зникла так швидко, ніби її вітром здуло. Заніс чоловік мішок до хати. Розв'язав і бачить, що в мішку гарна пшениця.

Лише тепер потрапив у біду чоловік. Уже не міг далі слухати плачу дітей, крику жінки. Узяв той мішок на плечі й подався геть. Коли відійшов трохи від хати, то, сердитий, порозкидав сюди-туди всю пшеницю. І пішов найнятися десь служити.

Після заробітків повернувся він додому. Коли став підходити до хати, то бачить, що пшениця виросла, як ліс, а на кожному стеблі великий важкий колос, аж стебло похилилося. І всі колоски виблискують на сонці. Тоді він подумав, що це те золото, яке дала дівчинка. Справжнє й надійне золото.

Чоловік дуже зрадів. Він зайшов до хати й просить жінку та дітей, щоб ішли з ним. Спершу вони не хотіли, потім пішли. Як побачили золоті колоски, що так гарно виблискували на сонці, то дуже зраділи й не могли вирішити, що з ними робити.

Чоловік сказав, що спочатку треба все старанно покосити, а потім дочиста помолотити й усе золото скласти в мішки. Робили всі з великою охотою й радістю. Не залишали жодного колоска, піднімали кожну зернинку.

І так вони полюбили цю працю. Щороку сіяли золоту пшеницю й збирали добрий урожай. З того часу зажили вони заможно. І більше раділи гарній погоді, урожаю, ніж мішку золота.

1. Поясніть, як ви розумієте назву казки. Чому пшениця — золота?
2. Яка пригода трапилася з чоловіком? З яким настроєм він працював у цей день?
3. Як чоловік мріяв розпорядитися золотом?
4. Чому сім'я розчарувалася, побачивши в мішку пшеницю?
5. Коли чоловік і його сім'я зрозуміли, що мала на увазі дівчинка?
6. Визначте основну думку казки.

Поміркуйте ще раз над змістом заголовка та сформулюйте тему казки.

Прочитайте казку. Ці герої належать до різних соціальних груп: пастушок, пан, король. Тому й казка називається *соціально-побутовою*.

ПРО МУДРОГО ХЛОПЧИКА

Раз їхав один пан до міста. Доїхав до роздоріжжя, а ніде не написано, яка дорога куди веде. Дивиться — недалеко пастухи корів пасуть. Малий хлопчина біля них стоїть збоку. Кличе пан хлопчика до себе та й питає:

— Яка дорога веде до міста?

— Обидві, пане. Лиш одна коротша, але дальша, а друга довша, але ближча.

Пан подумав над його словами, але нічого не второпав.

— Як так може бути, — питає, — що одна коротша, але дальша, а друга довша, але ближча?

— На ближчій дорозі — болото та ями, — відповів хлопець. — Будете нею їхати поволі, і буде вона вам дальшою. А друга рівна й хоч довша — приїдете до міста швидше.

«Недурний хлопчина», — подумав пан.

— Синку, а в тебе є мама й тато?

— Є, — каже хлопчик.

— А що тато робить?

— Сам собі шкоду робить.

— А мама?

— З'їдений хліб пече.

Пан знову нічого не зрозумів.

— Розв'яжи мені цю загадку, — каже.

— Та все дуже просто, пане. Тато має поле біля дороги, і люди ходять та їздять по ньому. Він з одного боку викопав рів, а люди їздять по другому. Він тепер копає рів там, а люди будуть їздити по третьому. Та так по всьому полю нашкодять. А якби не копав тих ровів, то люди їздили б собі по одному, а на тих двох щосьросло б.

— А мама?

— Мама колись позичала в сусідів хліб. Ми той хліб з'їли, а тепер вона щодня пече свій, але сусідам віддає.

Пан подякував хлопчині та й поїхав.

Через деякий час оголосили по всій країні, що король шукає таку людину, яка б з нього дурня зробила. Кому це вдасться, той одержить добру нагороду.

Пан згадав про розумного хлопця. Приїжджає до нього й розказує про королівську забаганку.

— Добре, пане, — каже хлопець. — Лише купіть бритву, ножиці й усе, що треба перукареві.

Приїхали під королівський палац.

— Передай королю, що приїхав до нього новий королівський перукар, — каже хлопець до вартового.

Наказав король варті пропустити хлопця.

Той увійшов, а король подивився й каже:

— Щось я тебе не пригадую. Як тебе звати?

— Мене звати Чи-Ви-Не-Бачили-Такого, — каже хлопець.

Хлопець узявся до роботи. Обгорнув короля білим і підстриг з лівого боку півголови, а з правого — півбороди підголив та й каже:

— Перепрошую, ваша світлосте, але я мушу на хвилинку вийти.

Король чекав-чекав і пішов шукати. Під палацом зібрався натовп людей, а тут король виходить, як опудало, ще й кричить:

— Чи-Ви-Не-Бачили-Такого!

Уся королівська родина й слуги аж попадали зі сміху.

А королева й каже:

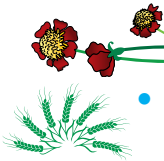
— Та хто ж тебе бачив такого? Що з тобою?

Позбігалися прості люди й почали сміятися та плескати в долоні, що таки знайшовся хлопець, який із короля дурня зробив.

1. Назвіть персонажів прочитаної казки.
2. Розкажіть, як пан познайомився з хлопцем. Які дві загадки довелося йому розв'язувати?
3. Який висновок зробив пан про хлопця?
4. Поясніть, що допомогло хлопчині пошити короля в дурні. Чи були в нього якісь чарівні помічники, як у чарівній казці?
5. Визначте, що з описаного в казці могло бути насправді.
6. Доведіть, що прочитана казка належить до соціально-побутових.

- Визначте, як треба читати слова хлопчика, пана, короля, інших персонажів. Розподіліть ролі й прочитайте казку в особах.
- Порівняйте прочитану казку з чарівною. Що між ними спільного, чим вони відрізняються?

Прочитайте заголовок казки. Про що може йтися в казці з таким заголовком? Чому виникло таке запитання?

ХТО ПОМИЄ ГОРЩИК?

Чоловіка звали Петром, а жінку — Христиною. Обоє вони були такі ліниві, що палець об палець не вдарять.

Трапилось одного разу, що ні Петро, ні Христина не хотіли помити горщик після сніданку.

Вони довго сперечалися над цим горщиком. Наприкінці домовилися, що хто з них перший заговорить, той і буде горщик мити.

Цілий день ходили мовчки, немовби води в рот набрали. Жодного слова не промовили одне до одного. Наступного дня вранці прокинулися, але не говорять.

Сусіди дивуються, що ж воно таке? Німими стали, чи що?

Тоді одна сусідка залишилася біля них, щоб довідатися, чому Петро та Христина не говорять. Довго сиділа вона в них у хаті й усе чекала, коли вже буде цій мовчанці кінець.

А як набридло далі сидіти, то встала і, виходячи з хати, зняла хустину, що висіла.

Тоді Христина не витримала.

— Так, так! Тепер я бачу, що в тебе довгі руки, але чужим добром не багатієш.

Тут озвався й Петро.

— Оце ти й будеш, Христино, горщик мити, бо ти перша заговорила.

Христина помила горщик, та на тому й казці кінець.

1. Чому горщик не було кому помити? Якими були господарі?
2. Що робили весь день Петро та Христина?
3. Як сусідці вдалося вивести Петра та Христину з мовчанки?
4. Відшукайте в тексті приказки. Як вони допомогли вам уявити головних героїв казки?

Доберіть до вислову *палець об палець не вдарити* в значенні *ледарювати* близькі за значенням із запропонованих: *ні за холодну воду не братися, ловити гав, байдики бити, сидіти склавши руки, ні пари з вуст.*

- Прочитайте виразно казку. Перекажіть її зміст.
- Висловіть міркування про те, чи не повториться наступного разу така ж історія.

ЛЕГЕНДИ

Легенда — це фольклорний чи літературний твір, у якому розповідається про історичну подію, небувалу пригоду, життя та діяльність якоїсь особи або вигаданої особистості. Легенда може пояснювати походження певного природного явища.

У легенді є вигадане, фантастичне, неймовірне, але починається вона часто з реальних подій.

Прочитайте легенду. Подумайте, без чого не можна жити у світі.

ЗОЛОТІ КЛЮЧІ ВЕСНИ

Один завзятий юнак, який захоплювався наукою, намагався вирішити тисячі питань, що хвилювали його розум, хотів перенестись із землі на небо, підняти у захмарні висоти. Він їздив із країни в країну, мандрував від одного моря до іншого, проникав у світ сил підземних і сил підводних, жадібно долучався до знань і, нарешті, став гігантом знань, розуму й тілесної сили.

Залишилося йому осягнути розумом іще небесну сферу, і тоді б він став усемогутнім. Він пішов у гори, піднімався все вище й вище, прагнучи ще більших знань для досягнення всемогутності. Так блукав він довгими днями й ночами, поки,

нарешті, не сяйнув йому промінь надії. Він знайшов золотий ключ, який відкривав доступ на небо. Тепер юнакові треба було піднятися вище хмар і стати перед дверима вічності.

Тихої весняної ночі він дістався найвищої земної вершини, де не ступала людська нога. Під ним пропливали хмари.

Знизу не долинали жодного звуку, не відчувалося найменшого подиху вітру. У всій величині й красі сяяли зорі, а їх промені утворювали перед ним срібну дорогу, по якій він міг піднятися до порога неба. І юнак пішов цією срібною стежкою, широко розплющивши очі, не озираючись, усе вище й вище...

— Не тремтіти, — сказала йому зірка з правого боку.

— Не оглядатися, — мовила зірка ліворуч.

— Про все забути, — додала яскрава зоря й подивилася на нього з невимовним глибоким сумом...

І юнак не тремтів, не оглядався й тримав напоготові ключ, оскільки був уже перед дверима вічності.

— Про все забути! — повторила яскрава зоря, а юнак уже вкладав ключ у замок, котрий сяяв, розсипаючи врізнобіч барвисті промені.

— Забути про все! — нагадала йому зоря. — Забути зелену землю, своє дитинство — раз і назавжди. Забути батьківщину, братів і сестер, матір, яка вигодувала й викохала тебе...

Тут юнеча рука й затремтіла. Він не витримав і озирнувся... і тієї ж хвилини з гуркотом полетів крізь хмари на весняну зелену землю.

Довго лежав він, ніби в глибокому сні. А коли отямився й озирнувся довкола — усе зникло. У руці він тримав... ні, не золотий ключ, а золотисту квітку. Це чарівний ключ протягом ночі перетворився на весняну квітку первоцвіт, яка пустила вже коріння в дорогу для юнака землю його батьківщини...

1. Розкажіть, яких висот хотів досягти юнак. Яке його прагнення було найважчим?
2. Що говорили юнакові зорі? Чому яскрава зоря подивилася на нього з глибоким сумом?
3. Чого не міг забути юнак? Чи зміг би він жити без цього? Яка основна думка легенди?

Але ти не бійся, доню,
як побачиш їх з вікна.

То для них — страшна образа.
Пробурмочуть: —
— Що за смішки!.. —
І розсерджені, одразу
Перетворяться на шишки.

Тишком-нишком,
тишком — нишком...

1. Прочитайте вірш.
2. Хто головні персонажі вірша? Відшукайте рядки, у яких описані гноми.
3. Розкажіть про них. Доведіть, що гноми — казкові образи. Якими характерними рисами вони наділені?
4. Визначте, хто, кому й коли розказує про гномів у вірші.
5. У яких рядках ми чуємо, як ідуть гноми? Прочитайте.

- Опишіть одного гнома таким, як його зобразила авторка у творі.
- Розкажіть, чому ходять гноми, ще й невдоволено сопуть.
- Поясніть, чому вірш має таку назву.
- Які слова та чії слова прозвучали саме для вас?

Прочитайте фрагменти з «Вечірнього вірша».

ВЕЧІРНІЙ ВІРШ

Вечоріє. День відходить.
Сонно дихають поля.
Тихі зорі, повні води —
це, дитя, твоя земля!

За рікою пахнуть трави,
стука дятел по корі.
У шибках цвітуть заграви
надвечірньої зорі.

1. Якими словами авторка змальовує красу рідної природи у вечірню годину?
2. За допомогою яких слів поетеса зобразила природу як живу істоту?

Іван МАЛКОВИЧ
(Народився 1961 р.)

Іван Малкович народився в с. Нижньому Березові, що на Івано-Франківщині. Складати вірші почав з восьми років. Закінчив Київський університет імені Тараса Шевченка. Працював учителем на Київщині. Нині працює директором видавництва з незвичною назвою «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» й пише поетичні твори.

СИНОВІ

Такого єдиного, аж невимовно,
як тебе вберегти?
Я намалюю з дзвіночками клоунів,
щоби тішився ти.
Сім кишень камінців назбираю плескатих,
Щоби кидав ти їх по воді.
У подушку твою хочу неба набрати,
Щоб янголи снились тобі...
Поклич, коли світ цей, скупий на ласки,
тебе доведе до плачу...
як вірний той кінь із далекої казки
на поміч тобі прилечу.

1. Прочитайте вірш.
2. До кого звертається батько? Що його турбує?
3. Як батькові хочеться вберегти сина? Зробити його щасливим?
4. Що обіцяє батько синові?
5. Визначте основну думку вірша.
6. Прочитайте з пам'яті строфу з римованими словами: *ласки — казки, плачу — прилечу*.

Складіть невеличкий вірш про свою любов до батьків. Висловіть свою готовність прийти їм на допомогу в будь-яку хвилину.

ПРО ЩО ВИ ДІЗНАЛИСЯ В ЦЬОМУ РОЗДІЛІ

1. Хто автор поезії, з якої наведені рядки «Зоре моя вечірняя, зійди над горою..»? Про що просить поет вечірню зірку? Прочитайте вірш із пам'яті.
2. З якого вірша рядки: «... а я дивлюся... і серцем лину в темний садочок на Україну»? Прочитайте вірш.
3. Розкажіть, що ви дізналися про дитинство та життєвий шлях Тараса Шевченка.
4. Скільки років від дня народження великого поета святкував світ у 2014 р.?
5. Розкажіть, що ви зам'ятали про Івана Франка та Лесю Українку.
6. Пригадайте, хто автор пісні «Червона калино...». Послухайте її в записі або заспівайте. Про що найважливіше хотів розказати митець словами пісні?
7. Які ще пісні на слова прочитаних віршів ви можете проспівати?
8. У яких творах Леся Українка розповідає про спокійний сон мами та маляти?
9. Прочитайте вірші Максима Рильського й Івана Малковича. Визначте, що у віршах спільного.
10. У яких віршах оспівана краса української природи? Відшукайте їх і прочитайте. Назвіть авторів цих творів.
11. Хто автор слів: «... Бо у мене стукотить у грудях грудочка любимої землі»?
12. Прочитайте вірш і відшукайте рядки, у яких говориться про те, що зерна любові до рідної землі й народу сіються з дитинства.
13. Які слова прозвучали саме для вас? Хто їх промовив?
14. Розгляньте малюнки. Визначте, до яких творів вони підходять.

РОБИ РОЗУМНО, ЯК КАЖУТЬ ЛЮДИ

Міркуй про те, що з того буде, який кінець.

Леонід Глібов

У творах цього розділу йдеться про добрі справи, деякі вчинки змальовано з іскринкою сміху. Українські письменники любили писати байки, бо в образі тих чи інших тварин можна було зобразити людину, її риси й вади характеру, щось підкреслити, а щось висміяти. Вони повчають нас добру й мудрості. Найвідомішими українськими байкарями були Леонід Глібов та Євген Гребінка. Також ви ознайомитеся з гумористичними творами Грицька Бойка та байками Павла Глазового.

БАЙКИ

Чи задумувалися ви, від якого слова утворилася назва цього невеликого віршованого або прозового твору, який містить моральне повчання, — байка? Від слова *баяти*, тобто розповідати.

Обов'язковою ознакою байки є алегорія. **Алегорія** — це зображення рис характеру людей в образах тварин, птахів, риб, рослин і явищ природи. Такі образи в байках називають *алегоричними*. Без алегорії байка перетворилася б на казку чи оповідання. Часто в байках є розмова двох героїв — **діалог**.

Байки примусять вас задуматися над своїми вчинками, поведінкою, ставленням до інших.